

Actievoeren en vrijwilligen

Verhalen van verandering

Colofon

Auteurs: Krista van Mourik, Karijn van den Berg, Mellouki Cadat-Lampe, Roos Pijpers

Eindredactie: Danny Nomden

Met dank aan: Jerry Afriyie, Lisa de Blok, Willem-Jan de Gast, Joanna, Thijs Lijster, Lucas Meijs en Ard Sprinkhuizen

Vormgeving: Ontwerpburo Suggestie & Illusie

Foto's: Tengbeh Kamara

Downloaden: www.movisie.nl

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van de bronvermelding:

@ Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken.

Januari 2024

Deze publicatie is tot stand gekomen dankzij financiering van het Ministerie van VWS.

Inhoudsopgave

	Makers van maatschappelijke verandering	5
	Verschijningsvormen van actievoeren en vrijwilligen	6
	Portret: Jerry Afriyie Dichterlijke strijder voor een beter Nederland	11
	Portret: Lisa de Blok Roedelleider van een sociale en duurzame ontmoetingswerkplaats	13
	Portret: Joanna Sfeerbeheerder en 24/7 activist	17
	Commoning: bouwen aan een alternatief	19
	Conclusie	24
	Literatuurlijst	25

Makers van maatschappelijke verandering

Brand! Er is brand in het bos. Wegwezen, vluchten! Alle dieren maken dat ze weggkomen. Behalve Olla. Het kleine vogeltje gelooft er heilig in dat de vuurzee bestreden kan worden. De meeste andere dieren lachen haar uit en rennen het bos uit. Olla neemt een druppel in haar snavel. 'Een regenbui is niets meer dan een optelsom van heel veel kleine druppeltjes.' Steeds meer dieren zien heil in het plan van Olla. Als iedereen nou eens helpt om zoveel mogelijk druppels richting de brand te krijgen... En, ja hoor, uiteindelijk lukt het Olla en de andere helpende dieren om het vuur uit te krijgen.

(Fragment uit het boek *De Regenmaker*, 2023)

Het kinderboek *De Regenmaker* laat op eenvoudige wijze zien dat iedereen iets kan betekenen. Zo maakt Kees Klomp – auteur van *De Regenmaker* en lector Betekeniseconomie – het bijdragen aan een grote verandering klein, dichtbij en persoonlijk. Hij wil de kracht laten voelen van het zetten van kleine stapjes naar verandering, omdat hij in zijn onderzoek hoort dat mensen iets willen doen maar vaak niet weten hoe. Hoewel activisme vaak wordt gekoppeld aan protesten en onconventionele acties met een flinke dosis burgerlijk ongehoorzaamheid, zijn er ook andere manieren waarop mensen bijdragen aan een sociale verandering. Dit kan zich uiten in het bezetten van de A12, maar ook in het schrijven van een kinderboek, het uitdelen van voedselpakketten bij de voedselbank en het opzetten van een voedselcoöperatie.

In deze publicatie hebben we inzichten over de verschillende verschijningsvormen van activistische en vrijwillige inzet voor sociale verandering verzameld. De publicatie is gebaseerd op een literatuurverkenning en zeven verdiepende interviews met personen met wetenschappelijke, praktijk- en ervaringskennis. Op basis hiervan zijn drie inspirerende portretten tot stand gekomen. De portretten vertellen het verhaal van mensen die zich actief inzetten om verandering te creëren. Daarnaast zetten we in twee hoofdstukken uiteen hoe activisme in verschillende vormen tot uiting komt en in verbinding staat met vrijwillige inzet en *commoning*, waarbij een groep mensen op eigen initiatief en in eigen beheer in behoeften zoals zorg, energie of voedsel voorziet, bijvoorbeeld in een voedselcoöperatie. Kortom, we illustreren de bereidheid en het vermogen van mensen om zich vrijwillig in te zetten voor een samenleving waar iedereen zich erkend en thuis voelt.

Verschijningsvormen van actievoeren en vrijwilligen

Maatschappelijke betrokkenheid heb je in verschillende vormen. In dit hoofdstuk staan activisme en vrijwillige inzet centraal. Beiden zijn met elkaar verbonden vanuit het perspectief van mededogen. We illustreren de verschillende vormen waarop mensen zich inzetten voor een ander. Zo laten we zien hoe het handelen vanuit activistische en vrijwillige inzet met elkaar verbonden is.

Je bent ongetwijfeld bekend met vrijwilligerswerk. Misschien heb je dat zelf weleens gedaan. Minder waarschijnlijk is dat jij betrokken bent (geweest) bij activisme, waarbij je probeerde de samenleving op een meer drastische manier te veranderen dan een vrijwilliger gewoonlijk doet. Dit wordt vrijwillige inzet genoemd. Mensen bieden praktische, onmiddellijke ondersteuning aan anderen, zoals mensen in een kwetsbare positie. Activisten streven er meestal naar om bredere sociale omstandigheden te veranderen, zodat mensen überhaupt niet kwetsbaar zijn. Een verschil tussen beiden is de expliciete of impliciete oriëntatie op macht en sociale verandering, waarbij er twee ideaaltypen bestaan van enerzijds de neutrale en altruïstische vrijwilliger en anderzijds de kritische en politieke activist (Henriksen & Svedberg, 2010). Dit beeld tussen enerzijds de activist en anderzijds de vrijwilliger doet geen recht aan de werkelijkheid.

Allereerst zetten activisten zich – net als vrijwilligers – in voor het algemeen of maatschappelijk belang en doen dit onbetaald. Activisme kan daarom net als vrijwillige inzet gezien worden als een uitingsvorm van vrijwillige energie, namelijk een manier waarop betrokkenheid van burgers tot uiting komt (Koolen-Maas et al, 2023). Ten tweede zijn activistische bewegingen veelal afhankelijk van vrijwilligers om zich te vormen en duurzaam te blijven bestaan (IAVE, 2023). Ten derde handelen zowel vrijwilligers en activisten vanuit mededogen. Wat zij doen, levert iets op voor een ander. Of dat nu is voor een individu of samenleving als geheel.

‘Camus schrijft (in het boek *De mens in opstand*) dat opstand altijd individueel en collectief tegelijkertijd is. Je komt nooit alleen namens jezelf in opstand. Je vindt een waarde zo belangrijk dat je die voor iedereen wilt veiligstellen.’
(Rovers in: De Correspondent, 2018)

De vrijwilliger kiest voor het bieden van de helpende hand. Dit kan in de vorm van burenhulp maar ook bij het opruimen van sociaal gecreëerd en onnodig menselijk lijden. Denk hierbij aan de voedselbank waarbij vrijwilligers voedselhulp bieden aan mensen die leven onder de armoedegrens, en tegelijkertijd voedselverspilling tegengaan. De activist wil de routinematige sociale structuur veranderen die dit menselijk lijden creëert of nalaat dit aan te pakken. Denk hierbij aan Extinction Rebellion (XR), een internationale beweging die zich zorgen maakt over de klimaat- en ecologische situatie van de aarde. XR wil door middel van acties – zoals bezetting van de A12 waar meer dan 10.000 mensen aan meededen – druk zetten op de regering en ze dwingen om maatregelen te treffen tegen de klimaatcrisis. Deze acties duiden ze als creatief, vreedzaam en soms disruptief en voeren ze uit ‘omdat de geschiedenis keer op keer heeft laten zien dat burgerlijke ongehoorzaamheid een zeer effectieve manier is om snelle verandering tot stand te brengen’, aldus XR. Deze voorbeelden laten zien dat er verschillende varianten bestaan die in meer en mindere mate worden gezien als vrijwillige inzet of activisme.

Vrijwillige inzet als daad van verzet

Ook vrijwillige inzet voor de voedselbank kan gezien worden als een daad van activisme, zo beargumenteert universitair hoofddocent sociaal beleid Eleanor Jupp in haar boek *Care, Crisis and Activism*. Het boek laat zien hoe zorg door de samenleving wordt verleend in het licht van bezuinigingen en hervormingen van de verzorgingsstaat. Op deze manier komen onzichtbare praktijken van praktisch activisme aan het licht. Zo is er bij de voedselbank geen sprake van expliciet verzet tegen politieke systemen, maar is er volgens Jupp wel sprake van een *practice of care* (i.e. zorgpraktijk) in de alledaagse ruimte waarbij een gat wordt gedicht dat de terugtrekkende verzorgingsstaat heeft veroorzaakt.

Ook Willem-Jan de Gast, expert op het gebied van vrijwillige inzet, ziet het zorgen voor en met elkaar als een activistische daad. Vrijwillige inzet is een onbewuste of bewuste keuze om je anders te verhouden ten opzichte van de medemens en de wereld om je heen (De Gast & Wijnperle, 2022).

‘Een voedselbank is een goed voorbeeld. Voedselbanken zouden niet nodig moeten zijn als de staat en de markt gewoon hun werk zouden doen. Maar ze zijn er wel. Daarmee creëren ze een alternatief of oplossing die het systeem zelf niet aanreikt. De mensen die pakketten uitdelen zullen zichzelf niet snel een activist noemen. Maar feitelijk is wat ze doen wel een activistische daad. Het is te zien als een positieve daad van verzet, doordat je iets doet wat de overheid laat liggen of niet langer oppakt.’ (Willem-Jan de Gast, expert vrijwillige inzet)

Een ander voorbeeld betreft personen die zich als maatje inzetten voor vluchtelingen en ongedocumenteerden. Dit gaat vaak om vrouwen van middelbare leeftijd die normaal gesproken niet worden herkend als belangrijke 'politieke actoren' (Stock, 2019). Echter, de intieme en persoonlijke (zorg) relatie die ontstaat, kan geïnterpreteerd worden als een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid (Van Dyck et al, 2016). Ook dragen de schijnbaar apolitieke handelingen van de maatjes bij aan een groeiend politiek bewustzijn. Zo krijgen de maatjes inzicht in het alledaagse leven en de wensen van vluchtelingen, maar ook de sociale en politieke oorzaken van ongelijkheid en uitsluiting die zij ervaren. Zo merkt een mevrouw op dat zij weer naar demonstraties over migratiebeleid gaat omdat ze betrokken is bij het regelen van een legale status voor vluchtelingen. Het bijwonen van demonstraties deed ze voor het laatst in de jaren zeventig toen ze actief was in de feministische beweging (Stock, 2019). Het contact met de vluchtelingen kan er eveneens voor zorgen dat betrokkenen zich meer als activist dan als vrijwilliger gaan identificeren (Sinatti, 2019). Al met al ontkracht dit de apolitieke mythe van vrijwilligerswerk, waarbij in het geval van maatjesprojecten voor vluchtelingen iets wordt opgepakt wat niet door de overheid wordt gedaan (Stock, 2019).

Bovenstaande voorbeelden tonen dat je maatschappelijke impact kunt maken ongeacht of je dit zelf ziet als vrijwillige inzet of activisme. Toch is het doel en de intentie achter de handeling wel belangrijk, aldus Ard Sprinkhuizen, senior onderzoeker bij de Hogeschool Utrecht en Hogeschool Windesheim. Je kunt een kookclub organiseren als vrijwilliger, maar dat hoeft niet per se een activistisch component te hebben. Tegelijkertijd kan je activiteiten organiseren die zijn bedoeld om de samenleving te veranderen, zonder dat je dit uitspreekt. In die zin kan je activistisch zijn, zonder letterlijk op de barricaden te staan.

'Het wordt activistisch op het moment dat je met een activiteit iets probeert te veranderen in de samenleving. Organiseer je een activiteit – een kookworkshop of wandelgroep – omdat je het gezellig vindt? Of organiseer je het om te zorgen dat er iets rondom de klimaatproblematiek verandert?'
(Ard Sprinkhuizen, senior onderzoeker)

Een treffend voorbeeld is de *klimaatkabeltrui* waarvoor een breipatroon is ontwikkeld en workshops zijn georganiseerd. In de kern is breien een niet-activistische daad. In dit geval gaat het echter om een demonstratie voor het klimaat door samen een trui te breiden. Deze klimaatactie is onderdeel van de *Warme Truiendag*, een initiatief om aandacht te besteden aan het milieu en om mensen te stimuleren een bijdrage te leveren aan het milieu door middel van kleine dingen.

Een ander voorbeeld betreft *Nederland Wordt Beter*. De stichting heeft een duidelijke visie van waaruit ze streven naar een inclusievere samenleving en het tegengaan van racisme. Velen kennen de campagne *Kick Out Zwarte Piet*, terwijl minder bekend is dat deze stichting ook activiteiten verzorgt die als minder activistisch worden gezien.

'Ik zie *Nederland Wordt Beter* als een sociale beweging waaronder verschillende campagnes en projecten succesvol zijn. *Kick Out Zwarte Piet* is een campagne dat uit een werkgroep bestaat. En er zijn meer campagnes, zoals het *Zwart Manifest*. En we doen veel op het gebied van onderwijs. Lespakketten ontwikkelen, ontmoeting en bewustzijn stimuleren. We kaarten zo problemen aan en denken ook mee aan oplossingen waar het nodig is en waar het kan.'

(Jerry Afriyie, medeoprichter van *Nederland Wordt Beter*)

Naast diverse activiteiten waarvan de intentie al dan niet activistisch is, is diversiteit ook te zien in de rollen die personen innemen binnen een initiatief. Binnen een activistisch initiatief hoeft niet iedereen zich vast te ketenen aan een hijskraan. Er zijn ook personen die zoeken naar geldschieters, zorgdragen voor de groepsdynamiek of trainingen verzorgen voor betrokkenen.

De voorbeelden in dit hoofdstuk illustreren het spectrum dat bestaat tussen enerzijds vrijwillige inzet zonder groter doel dan praktisch of emotioneel helpen, en anderzijds de meer radicale vormen van activisme, waarbij mensen op meer drastische manier sociale verandering willen bewerkstelligen. Kortom: er zijn verschillende verschijningsvormen waarop mensen zich inzetten voor een ander. De intentie kan meer en minder activistisch zijn, net als de gekozen activiteiten en de rol die een persoon inneemt binnen een initiatief. Overeenkomstig is dat het gebeurt vanuit de grondhouding van mededogen, waarbij personen handelen om zo iets positiefs bij te dragen. Of dit nu is voor een individu of samenleving als geheel.

kick
out
zwarte
piet

#kozp

WART
ET © i
ACISMI

Jerry Afriyie

Dichterlijke strijder voor een beter Nederland

MAAK KENNIS MET...

Wie: Jerry Afriyie (Bechem, Ghana, 30 april 1981).

Houdt zich bezig met: Vanuit Stichting Nederland Wordt Beter bezig met Kick Out Zwarte Piet (KOZP) en de Zwarte Piet is racisme-campagne, campagne voor een Nationale Herdenkings- en Feestdag over de afschaffing van de slavernij (1 juli), Nationale Dag van Empathie (3 mei), Wit Aan Zet, Zwart Manifest en lespakket over het Nederlands slavernijverleden en racisme.

Drijfveer: 'We kaarten niet alleen problemen aan, maar denken ook mee aan oplossingen waar het nodig is en waar het kan. Je moet een helder doel hebben en alles wat je doet moet je dichterbij dat doel brengen. De omstandigheden bepalen welke tool je inzet voor je doel.'

'Uitbannen van Zwarte Piet, Nationale Herdenking van het Slavernijverleden en bewustwording in educatie rondom ons koloniale en slavernijverleden, zijn onze drie doelstellingen voor 5 december 2025. Dan heffen we na 15 jaar onszelf op.' Aan het woord is Jerry Afriyie. Een man met *buzz cut* en volle baard, zachte ogen en een innemende stem. Hij is de mede-oprichter en voorzitter van stichting *Nederland Wordt Beter*. Onder de pseudoniem Kno'ledge Cesare treedt Jerry op als dichter.

Jerry Afriyie als boegbeeld van Nederland Wordt Beter

Jerry Afriyie staat bekend om zijn inzet tegen racisme en discriminatie in Nederland. Om bewustzijn bij het publiek te versterken en diversiteit en inclusiviteit te bevorderen, organiseert het collectief verschillende activiteiten, zoals campagnes en educatieve projecten. Dit doen ze onder andere door het zichtbaar maken van het koloniale verleden van Nederland. Een belangrijk doel is het veranderen van de traditionele viering van het Sinterklaasfeest. Het feest bevat racistische elementen, zoals het personage Zwarte Piet.

Afriyie is sinds 2010 trekker van het collectief dat *Nederland Wordt Beter* in 2012 in het leven riep. Hij speelt sindsdien een cruciale rol als boegbeeld van de organisatie, op straat en in de media. Afriyie doet wat moet om de collectieve doelen te bereiken; van actie voeren in de wijk tot educatie op school, van schoonmaken en stoelen neerzetten tot het coördineren van campagnes. Voor Afriyie is *Nederland Wordt Beter* zowel een platform waarop hij actief is als de concrete uitdrukking van

zijn diepe overtuiging dat Nederland rechtvaardiger en inclusiever moet zijn. *Nederland Wordt Beter* werkt projectmatig én boekt successen. De activisten hebben voor de formele structuur van stichting gekozen om beter te kunnen opereren in een geïnstitutionaliseerde samenleving. Ze hebben het doel om de organisatie op te heffen in 2025. Afriyie heeft met deze structuur, samen met zijn kameraden, de gelegenheid om actief bij te dragen aan de opmaat naar de samenleving die hij nastreeft: een Nederland dat gelijke kansen en gelijke behandeling voor iedereen waarborgt.

De volgende generatie verdient beter

De trigger voor Afriyie om actie te voeren is het besef dat racisme slachtoffers diep aantast in hun mogelijkheden om gelijkwaardig mee te kunnen doen in de samenleving. Hij maakt zich sterk tegen het institutioneel racisme en voor het doorbreken van alledaagse discriminerende gewoontes en tradities.

Afriyie is diep toegewijd aan het bestrijden van onrecht en het verbeteren van de samenleving. Hij benadrukt dat niet zijn acties voor verdeeldheid zorgen, maar de maatschappelijke onrechtvaardigheid die hij aanpakt. 'Polarisatie zorgt voor verwijdering, dat is wat ze tegen mij zeggen. Maar hoezo zorgt racisme niet voor verwijdering? Zodra iemand gediscrimineerd wordt, vindt daar polarisatie plaats. En als mensen daar iets aan doen, zijn ze juist tegen polarisatie aan het optreden', aldus Afriyie. Actievoeren is voor Afriyie een burgerplicht. 'Het is verantwoordelijkheid nemen. Er zijn bepaalde negatieve bijklanken van het woord 'activist', een label vanuit de maatschappij dat iemand een dwarsligger is. Terwijl iedere geboekte vooruitgang in de samenleving te danken is aan mensen die doorgezet hebben.' Deze keuze komt met opofferingen. Afriyie verloor zijn baan en zijn gezin en hij wordt regelmatig bedreigd.

Afriyie stelt zelfbewust dat hij 'aan de goede kant van de geschiedenis' staat. Hij put inspiratie uit het toekomstperspectief van een inclusievere samenleving. De komende generatie hoeft zijn strijd niet te voeren. 'De generatie van mijn kinderen gaat niet protesteren tegen Zwarte Piet. Dat is mijn bijdrage', benadrukt Afriyie.

Lisa de Blok

Roedelleider van een sociale en duurzame ontmoetingswerkplaats

MAAK KENNIS MET...

Wie: Lisa de Blok, 35 jaar

Houdt zich bezig met: Secretaris van Ontmoetingswerkplaats De JoJo, voortgekomen uit Repair Café Teylingen in Sassenheim. Naast een Repair Café is er nu een weggeefwinkel, houtwerkplaats met dagbesteding, fietsenwerkplaats, koffiecorner, naaiatelier en werkplaatsen voor lokale makers. Er zijn daarnaast wekelijkse etentjes. Ontmoetingswerkplaats De JoJo is een bewonersinitiatief dat volledig draait op vrijwilligers.

Drijfveer: Het creëren van 'een plek waar je kan samenwerken, kan doen waar je goed in bent en gezellig samen kan komen' en waar mensen die te maken hebben met armoede, eenzaamheid of een psychische kwetsbaarheid zich 'weer mens gaan voelen'.

Een week na de uitreiking van de Appeltjes van Oranje spreken we Lisa de Blok, één van de initiatiefnemers van Ontmoetingswerkplaats De JoJo. Zij mocht als winnares de Grote Appel in ontvangst nemen. Hoewel het gesprek online is, spat het enthousiasme van De Blok eraf. 'Iedereen is ontzettend trots. Dat we dan met dat appeltje terugkomen is voor alle vrijwilligers echt een eye-opener. Dat wat wij hier doen wel heel bijzonder is. Dat helpt om de groep weer even power te geven, om niet over koffiemelk te zeuren die op een andere tafel staat, maar even de arm om iemand heen te slaan.'

Van Repair Café naar Ontmoetingswerkplaats

Repair Café Teylingen, ontstaan in 2015, begon met een klein clubje dat maandelijks bij elkaar kwam om samen te repareren op verschillende locaties. Maar ze wilden meer. Toen een lokale supermarkt leeg kwam te staan was dit een uitgelezen kans om uit te breiden. Met deze groei kwam ook de nieuwe naam: Ontmoetingswerkplaats De JoJo.

Binnen De JoJo heeft De Blok de functie van roedelleider. Die heb je ook wel nodig als je werkt met een grote groep vrijwilligers. 'De mensen die zijn komen aanwaaien doen allemaal waar ze zelf goed in zijn. De ene bij de weggeefwinkel, de ander bemoeit zich met de koffie, iedereen pakt zijn eigen verantwoordelijkheid. Omdat we allemaal vrijwilligers zijn hoeft er niet een manager of een 'baas' te zijn, maar het is heel belangrijk dat je een groep gezond houdt, dat is wat het beste uit de mensen

haalt. Ik zie het als mijn taak om te zorgen dat die groepsdynamiek goed blijft.’ Als bestuurslid ziet De Blok het ook als haar verantwoordelijkheid om te ‘strijden op een hoger niveau’, bijvoorbeeld in het zoeken naar een nieuw pand nu de voormalige supermarkt een nieuwe bestemming krijgt.

Duurzaamheid als middel voor sociale verbinding

Ontmoetingswerkplaats De JoJo is ontstaan vanuit een sociaal oogpunt, ‘maar in de praktijk zijn we allemaal circulaire activiteiten aan het doen’, vertelt De Blok. Bijvoorbeeld fietsen die gerepareerd worden en *weesfietsen* die via Stichting Leergeld naar mensen in armoede kunnen, of iemand die ‘zich thuis verveelt en geen zingeving heeft maar die wel kan repareren, die komt lekker bij ons repareren en als resultaat hebben er allemaal mensen weer een werkend koffiezetapparaat’. De weggeefwinkel met tweedehands spullen trekt veel mensen. ‘Dat is heel fijn voor mensen in armoede of mensen die met eenzaamheid kampen en uiteindelijk gaat het allemaal over hergebruik en duurzaamheid.’ Die combinatie van sociaal en circulair staat volgens De Blok voorop.

Vrijwilliger met activistisch doel

De Blok werkt maximaal drie dagen per week (als freelancer) om voldoende ruimte te hebben voor De JoJo: ‘Ik zou dit ook niet betaald willen doen, we werken allemaal hard. Als je allemaal gelijkwaardig als vrijwilliger daar werkt dan krijg je gewoon een andere dynamiek. Iedereen neemt zijn verantwoordelijkheid.’ Hierin neemt ze haar activistische achtergrond uit de kraakscene uit haar tienerjaren mee. ‘Bij een kraakpand heb je ook een bepaalde manier waarop je met elkaar omgaat, je moet samen overleven en je deelt alles. Je leeft als een gemeenschap. Dat zie je terug in De JoJo: je hebt gewoon je gemeenschap nodig om in leven te blijven en de één heeft het wat harder nodig dan de ander.’ Dit onderscheidt De JoJo van de vanuit welzijn georganiseerde ontmoetingsplekken, ook omdat ze begonnen op een plek waar nog niks was. Het is ook wel afzien geweest, vertelt De Blok. ‘Maar dat maakt het juist ook leuk, het eerste kopje koffie dat je daar drinkt is echt ontzettend lekker als je er zo lang over gedaan hebt om de stroom aan te leggen en geld bij elkaar te krijgen.’ En het blijft niet bij koffiedrinken. ‘Het is niet alleen maar een buurtkamer waar je koffiedrinkt en elkaar aan zit te gapen. Mensen komen bij ons omdat ze wat kunnen *doen*. Mensen voelen zich weer volwaardig, dat ze mee mogen doen, al is het maar afwassen of iets simpels. Dat geeft mensen kracht.’

Joanna

Sfeerbeheerder en 24/7 activist

MAAK KENNIS MET...

Wie: Joanna, moeder en activist

Houdt zich bezig met: Actief binnen de antiracismebeweging in Nederland, betrokken bij *Nederland Wordt Beter* en werkzaam bij *DeGoedeZaak*. In 2023 heeft zij het sfeerbeheer voor de support demonstratie van de A12 blokkade gecoördineerd. Sfeerbeheer wordt gebruikt bij demonstraties om te zorgen voor een goed verloop en dat alle deelnemers zich veilig voelen.

Drijfveer: 'Ik geloof dat door achterover te leunen er niets zal veranderen. Door anderen te helpen met bijvoorbeeld de organisatie van sfeerbeheer hoop ik mensen te motiveren om van de bank én in actie te komen.'

'Intersectionaliteit en solidariteit zijn voor mij heel belangrijk'. Dat vertelt antiracisme-activist Joanna. Joanna is werkzaam bij burgercampagnebureau *DeGoedeZaak* en sinds begin 2023 coördinator *sfeerbeheer* van de support demonstratie bij de A12 blokkade. Joanna laat zien dat coördinatie en sfeerbeheer de niet altijd zichtbare maar zeker essentiële onderdelen van activisme zijn. Haar activisme gaat altijd door, ook in haar betaalde werk. 'Niets mooiers als je meer tijd kunt vrijmaken om de wereld en Nederland een beetje mooier te maken. Als je dat ook door middel van je werk kan doen, is dat echt een bonus.'

Activisme is ook: coördinatie en sfeerbeheer

Joanna is sinds 2016 actief binnen de antiracisme beweging waar zij onder andere verantwoordelijk is voor het coördineren van lokale groepen door het hele land. 'Ik ben eigenlijk overal waar dat nodig is', vertel ze. Het bestrijden van racisme is Joanna's belangrijkste drijfveer, ook omdat het onderwerp haar persoonlijk raakt. Van kinds af aan is ze zich bewust van onrecht. 'Als dochter van een zwarte moeder in een wit dorp groeide ik op waar ongelijkheid de norm was. Dat accepteerde ik al vroeg niet meer.'

Om deze ongelijkheid te bestrijden zet Joanna zich op verschillende manieren in, zoals bijvoorbeeld het coördineren van sfeerbeheer. Sfeerbeheer is een vorm van menigtebeheersing die actievoerders gebruiken bij demonstraties. 'Het is een rol waarbij je eigenlijk zorgt voor de veiligheid van mensen die op dat moment aanwezig zijn. Dus denk dan aan bijvoorbeeld de-escalatie, maar ook contact met de politie.' Hoewel dit niet altijd even zichtbaar is, zijn een goede coördinatie van achter de schermen en sfeerbeheer tijdens demonstraties wezenlijke onderdelen om dit te laten slagen. Joanna zorgt daarmee voor een ordelijk verloop en veiligheid voor iedereen.

Intersectionaliteit en demonstratierecht

Vanuit de antiracismebeweging heeft Joanna's activisme zich verder uitgebreid. Sinds begin 2023 is ze zich gaan inzetten voor de support demonstratie van de blokkade op de A12. Dit is ze gaan doen omdat ze het belangrijk vindt een handreiking te doen van de antiracismebeweging naar de klimaatbeweging, ook vanuit een uitgangspunt van intersectionaliteit. 'Ik geloof in intersectionaliteit. Vanuit het idee van klimaatrechtvaardigheid vind ik het belangrijk om me ook daar in te zetten.' Ze wil vanuit haar eigen ervaring eraan bijdragen. Hoewel Joanna in haar activisme antiracisme dus als uitgangspunt neemt, is dit zich steeds verder gaan uitbreiden. 'Ik vind het belangrijk om te ondersteunen waar ik nodig ben. Zo heb ik de sfeerbeheer gecoördineerd voor de Indigenous Liberation March die in Amsterdam plaatsvond.'

Joanna vindt het belangrijk om met haar ervaring met sfeerbeheer en coördinatie anderen te steunen door tools aan te reiken om dit zelf te doen. 'Als mensen aangeven dat ze sfeerbeheer willen doen, zorg ik dat zij een training krijgen en dat ze allemaal voorbereid zijn met verschillende de-escalatietechnieken. En dus op die manier ook weer hun steentje bij kunnen dragen. Ik vind het heel belangrijk om mensen in hun kracht te zetten en te activeren, door ze de tools aan te reiken die ze nodig hebben.' Dit is voor Joanna ook een manier om het demonstratierecht te verdedigen en te zorgen dat anderen dit kunnen blijven uitoefenen. 'Want de laatste jaren is demonstreren gedemoniseerd', aldus Joanna.

Activisme gaat altijd door

Joanna ziet zichzelf als activist en beslist niet als een vrijwilliger. Doordat zij als kind al met racisme geconfronteerd werd is ze 'extra gedreven dit te bestrijden, zodat dit toekomstige generaties niet overkomt. Daardoor voelt het voor mij niet als vrijwilligerswerk, het is een missie'.

Joanna's activisme gaat altijd door, ook in haar betaalde werk. Eerder werkte ze bij een multinational, dat voelde 'scheef'. Nu werkt ze betaald bij *DeGoedeZaak*, 'een organisatie waarmee je een verschil kan maken'. Daarmee komt haar inzet van de afgelopen jaren 'allemaal bij elkaar'. Joanna: 'Voor mij is dat een pluspunt. Het heel mooi dat ik op dit veld mijn werk mag doen'. Toch zorgt dit ook voor uitdagingen en is het niet altijd makkelijk: 'Het nadeel is dat je 24/7 met activistische thema's bezig bent, wat best wel zijn tol kan eisen, omdat activisme geen negen-tot-vijf iets is. Als het ook nog je werk is, gaat het 24/7 door'.

Commoning: bouwen aan een alternatief

Naast het leveren van kritiek op het systeem, kan je het ook zelf anders gaan doen. Dit is waarom mensen zelf hun onderwijs, huisvesting en voedselvoorziening organiseren. Zodat ze op lokaal niveau werken aan een fijnere samenleving. In dit hoofdstuk illustreren we wat *commoning* is en welke raakvlakken dit heeft met activisme.

Het begrip *commoning* wordt gebruikt om te verwijzen naar collectieven die in hun gedeelde behoeften voorzien met een minimale afhankelijkheid van de markt of staat. In plaats van wonen, zorg, voedsel of energie te bezien en gebruiken als een 'product', worden ze door de collectieven gezien als algemeen goed: als *commons*. Van origine zijn *commons* gemeenschappelijk beheerde landbouwgronden (De Moor, 2023). Een goed voorbeeld van hedendaagse *commons* zien we in het stijgende aantal coöperaties op het gebied van zorg, wonen, energie en voedsel. Zoals in voedselcollectief VOKO, waar de betrokken leden samen in hun voedsel voorzien door te kiezen om gezamenlijk af te nemen bij lokale en biologische boeren. Er wordt een netwerk opgezet waarbij gecoördineerd wordt met lokale boeren, waar leden van de coöperatie producten kunnen bestellen en iedereen een steentje bijdraagt in deze lokale voedselketen door eens per maand het transport of het bijhouden of uitgeven van de bestellingen op zich te nemen. Daarmee creëren en geven zij actief vorm aan een alternatief op de voedselvoorziening vanuit de grote supermarkten en stellen zij lokaal en duurzaam voedsel voorop. Drijfveren zijn duurzaamheid en verbinding met en herwaardering van de lokale omgeving in een tijd waarin eten van over de hele wereld kan komen. Daarnaast creëren ze een collectief door dit samen op te pakken en vorm te geven.

Vormgeven van een alternatief

Het organiseren van voedsel-, woon-, energie- of zorgvoorzieningen als *commons* laat zien dat groepen enthousiaste bewoners dat ook zelf kunnen, en soms zelfs beter dan markt of staat omdat de initiatiefnemers weten dat het anders kan. Daarnaast kenmerken *commons* zich door de collectieve manier waarop ze voedsel, wonen, zorg of energie organiseren, in sterk contrast met de individuele en commerciële focus van markt en staat. Gemeenschapszin en collectiviteit zijn dus een wezenlijk onderdeel van dit soort initiatieven. Dit zien we ook duidelijk terug in het eerder beschreven portret van De Blok van Ontmoetingswerkplaats De JoJo, waar mensen samenkomen om iets te repareren of tweedehands spullen uit te wisselen. Een focus op duurzame en circulaire activiteiten creëert, gezien vanuit commons-gedachtegoed, een alternatieve economie van hergebruik en kennisuitwisseling, die in de praktijk leidt tot gemeenschapsversterking onder mensen die met armoede en eenzaamheid te maken hebben.

Samenwerking, activisme en professionalisering

Er is verscheidenheid in de schaal en manier waarop de gewenste verandering teweeg wordt gebracht en hoe *commoning* initiatieven zich daarbij verhouden tot de lokale overheid en instanties. Sommige bewonersorganisaties richten zich op concrete verandering, zoals meer zeggenschap voor bewoners over de inrichting van hun wijk, door samenwerking op te zoeken met gemeenten en woningcorporaties (Verloo, 1992). Andere organisaties richten zich op structurele verandering en nemen een meer activistische houding aan ten opzichte van instanties. Een voorbeeld zijn de woongroepen uit de jaren '70 en '80: groepen die eerst leegstaande panden kraakten en later vormen van gemeenschappelijk woonbezit ontwikkelden (ibid). Een combinatie van samenwerking en activisme, concrete doelen en structurele verandering zie je in het recente voorbeeld van de zorgcoöperatie Austerlitz Zorgt. Austerlitz Zorgt organiseert zorg, ondersteuning en wonen op zo'n manier dat oudere dorpsbewoners niet afhankelijk zijn van grote zorgaanbieders met een beperkt en verschromlend lokaal aanbod, zodat ze in hun eigen dorp kunnen blijven wonen. Er is zeer intensief samengewerkt met de gemeente en de woningbouwcorporatie om ondersteuning en wonen onder de coöperatievlag te kunnen organiseren. Het boek *Austerlitz doet het zelf* van Snijder en Oerlemans toont aan dat een activistische houding nodig was om verder te komen in de veelheid aan bezwaren en belemmeringen die in dat proces werden opgeworpen. Wat opvalt is de grote mate van professionaliteit op het gebied van wetten en regels, maar ook van organiseren en conflicthantering waarmee ze dit uiteindelijk voor elkaar hebben gekregen. Nu is niet elke *commons* zo professioneel als Austerlitz Zorgt, maar ze worden over het algemeen wel gekenmerkt door een proces van professionalisering (Verloo, 1992; De Moor, 2023).

Risico's van institutionalisering

Thijs Lijster, kunst- en cultuurfilosoof aan de Rijksuniversiteit Groningen en auteur van *Wat hebben we gemeen*, merkt ook deze professionalisering en institutionalisering op. Enerzijds kan dit collectieven helpen om structuur en borging te geven aan hun initiatief. Anderzijds voorkomt dit dat het instort op momenten dat 'de energie even uitdooft of de voortrekkers wegvallen'. Daarin roept dit de vraag op of zij hun betrokkenheid weten vast te houden als het realiseren en borgen van verandering heel veel vraagt.

'Beleid werkt natuurlijk top down en probeert dingen in instituties te gieten om het een soort bestendig karakter te geven, terwijl de *commons* juist bottom up van aard zijn, omdat het voortkomt uit een onmiddellijke betrokkenheid van mensen.' (Thijs Lijster, kunst- en cultuurfilosoof)

Er is nog een andere keerzijde aan de populariteit van de *commons* en het institutionaliseren daarvan, waarschuwt Lijster. Hij ziet daarin een vergelijkbare ontwikkeling als bij *greenwashing* (waarbij bedrijven zich groener voordoen dan ze zijn voor eigen gewin), namelijk een vorm van *commons-washing* waarbij organisaties of bedrijven 'naar buiten toe het heel erg hebben over delen en participatie'. Hij noemt de Rabobank en Airbnb als voorbeeld om te illustreren dat misbruik van het gedachtegoed en taal van de *commons* iets is om voor te waken.

'De Rabobank wijst regelmatig op de geschiedenis als coöperatieve bank, maar was tegelijkertijd betrokken bij een aantal internationale financiële schandalen, zoals die over Liborrente en over kartelafspraken, en werd door het OM en de EU op de vingers getikt. Zoals elke bank wordt ze dus in de eerste plaats door winst gedreven. En het platform voor appartementenverhuur Airbnb heeft natuurlijk de mond vol van de 'deeleconomie' en 'sharing', maar in wezen is dat gewoon een hyperkapitalistisch bedrijf.' (Thijs Lijster, kunst- en cultuurfilosoof)

De commons als vorm van prefiguratie

Een bijzonder aspect van *commons* is dat de gemeenschappelijke praktijken de gewenste verandering eigenlijk al laten zien. In de internationale onderzoeksliteratuur wordt de term *prefiguratie* gebruikt voor het belichamen of voorleven van de gewenste verandering. Volgens Lijster wordt binnen prefiguratieve praktijken een expliciete link gemaakt tussen een toekomstvisie van een betere wereld en het hier en nu waarin deze belichaamd wordt. In plaats van in de klassieke of bekende zin ergens *tegen* te protesteren laten ze in de praktijk zien dat het anders kan. Gerda Roelvink, onderzoeker op het gebied van collectieve actie en alternatieve economieën, ziet daarin een verschuiving in activisme van een harde 'nee' tegen de status quo, naar vele 'ja's' op alternatieven van hoe het ook kan zijn (Roelvink, 2010; Asara, 2020). Daarmee schijnen hoopvolle en alternatieve toekomstbeelden door in het hier en nu.

Prefiguratieve praktijken kan je ook als individu, los van het collectief, uitoefenen. Denk bijvoorbeeld aan vegetarisch of veganistisch eten, of stoppen met vliegvluchten (Fians, 2022). Als we dat allemaal zouden doen, krijg je ook verandering. De grote zeggingskracht van dat idee is verwoord door het feministisch geografenduo Katherine Gibson en Julie Graham, die samengewerkt hebben onder het pseudoniem J. K. Gibson-Graham. Zij vinden prefiguratie een 'ideal way to smash capitalism while working at home in your spare time' (Gibson-Graham, 1993). Radicale verandering, dus ook het omverwerpen van het kapitalistische systeem, is dus iets waar je zelf in je dagelijks leven aan kunt bijdragen.

Inspiratie voor democratische vernieuwing

Terug naar het gemeenschappelijke. Want vooralsnog leidt prefiguratie tot de meest tastbare resultaten in gemeenschappen. Of het nou gaat om samen dingen maken en repareren of samen een voedselcoöperatie of Ecodorp runnen, het gemeenschappelijke aspect leidt tot (kleinschalige) verandering *en* is een doel op zich (De Moor, 2023). Volgens Lijster kan de overheid veel baat hebben bij wat er teweeg wordt gebracht in *commons*. Niet als argument voor verdere bezuinigingen. Wel als inspiratie voor democratische vernieuwing.

'Het idee van de *commons* bestaat bij de gratie van interne democratie. Het gaat niet alleen om collectief gebruik, maar ook om besluitvaardigheid. Veel *commons* werken met principes van algemene vergadering waar collectief besluiten genomen worden. Dat kan soms best een stroperig proces zijn. Je moet er telkens maar weer energie voor opbrengen. Maar ik denk wel dat het vrij essentieel is voor het karakter van de *commons* dat het niet alleen gaat om dat bezit wat je samen hebt, maar ook om het vermogen om daar democratisch mee om te gaan. Door het democratisch karakter ervan kan je burgers betrekken bij wat er gaande is in hun buurt, of in zorg of wonen. Daarmee activeer je burgers. Je stimuleert ze om uit hun consumentenhouding te komen.'

(Thijs Lijster, kunst- en cultuurfilosoof)

De activistische en vrijwillige inzet in *commons* wordt dus nadrukkelijk gevoed door het gemeenschappelijke, ook door het samen beslissen. De in dit hoofdstuk benoemde voorbeelden laten zien dat deze inzet, ondanks en misschien vaak ook juist vanwege dat gemeenschappelijke, de nodige energie en tijd van mensen vergen. Dat geldt zeker voor ambitieuze *commons* die structurele verandering beogen. Een belangrijk aspect van de *commons* zijn de prefiguratieve praktijken. Ze kunnen voor een grote groep mensen tot voorbeeld of inspiratie dienen, en leveren – ook als verandering taai is – persoonlijke voldoende op. Een gevoel dat je ook eens deelt met anderen.

Conclusie

In deze publicatie tonen we – door het samenbrengen van literatuur en praktijkvoorbeelden – de verschillende begrippen en visies die duiden hoe mensen zich inzetten voor sociale verandering.

Vrijwillige inzet en activisme worden vaak beschouwd als twee losstaande en verschillende activiteiten. Bij de term 'activist' komt al snel het beeld naar voren van een politiek betrokken en kritisch persoon met een megafoon op de barricaden die tegen het 'systeem' in opstand komt. Dit in tegenstelling tot het beeld van de altruïstische vrijwilliger, die zich alleen zou bezighouden met praktische en onmiddellijke ondersteuning bij bijvoorbeeld een sportvereniging. Deze publicatie illustreert hoe het scherpe onderscheid tussen vrijwillige inzet en activisme in de praktijk niet opgaat. Vrijwillige inzet en activisme hebben verschillende uitingsvormen en overlappen en vullen elkaar aan. Beide zijn te zien als een uitingsvorm van vrijwillige energie, waarbij ze vanuit mededogen en betrokkenheid een bijdrage willen leveren aan een eerlijke en rechtvaardige samenleving. Soms als individu, soms als deelnemer aan een globale beweging met lokale acties en uitingsvormen en soms als lid van een *commons*.

Wanneer we kijken naar activisme en commoning, dan is er een verschil zichtbaar tussen de wijze waarop wordt geageerd tegen de status quo. Waar bij activisme veelal sprake is van een tegenreactie of tegenbeweging, zien we bij de *commons* dat mensen niet ergens 'tegen' reageren, maar een alternatief creëren. Daar wordt niet van het ene op andere moment drastische verandering teweeg gebracht – wat soms wel lukt met activisme – maar er wordt langdurig gebouwd aan een alternatief. *Commoning* is onlosmakelijk verbonden met prefiguratie: het voorleven van de gewenste verandering. Dit kan door het aansluiten bij een coöperatie op het gebied van zorg, energie, voedsel of wonen. Of door 'practicing what you preach', namelijk in je dagelijkse leven keuzes maken die aansluiten bij de waarden die je wil nastreven.

In hoe mensen zich inzetten voor maatschappelijke verandering is niet alleen een spectrum van vrijwillige inzet en activisme te zien, maar ook verschillende rollen van waaruit zij dit doen. Dit zien we duidelijk terug in de portretten van Afriyie, Joanna en De Blok. Afriyie is het boegbeeld van *Nederland Wordt Beter*, zichtbaar in het publieke debat, die de straat opgaat maar ook het gesprek aangaat met burgemeesters en werkt aan structurele veranderingen door middel van lespakketten. Joanna, die ook actief is in de antiracismebeweging, zet zich achter de schermen in; zij coördineert, bewaakt de sfeer en verdedigt het demonstratierecht zodat anderen zich kunnen blijven inzetten. De Blok vervult een belangrijke rol binnen vrijwilligersinitiatief Ontmoetingswerkplaats De JoJo en zet zich in als roedelleider om de dynamiek te bewaken van de groep om het beste uit iedereen te halen. Ze hebben allemaal andere rollen die essentieel zijn om verandering teweeg te brengen.

Deze publicatie toont dat iedereen dagelijks kan bijdragen aan een gewenste kleine of radicale verandering. Naast een harde 'nee' tegen de status quo, kan je het ook zelf anders gaan doen zodat op (op lokaal niveau) wordt gewerkt aan een fijnere samenleving. Of het nu in de vorm is van een protest tegen Zwarte Piet, het uitdelen van voedselpakketten of het aansluiten bij een zorgcoöperatie: bijdragen aan de samenleving kan 'systeem-passend' én 'systeem-uitdagend' zijn, kan groot maar ook klein zijn, en collectief en persoonlijk.

Literatuurlijst

- Asara, V. (2020). "Untangling the radical imaginaries of the Indignados' movement: commons, autonomy and ecologism." *Environmental Politics*, 1-25.
- Brudney, J. L., & Meijs, L. C. P. M. (2009). It Ain't Natural: Toward a New (Natural) Recourse Conceptualization for Volunteer Management. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 38(4), 564-581.
- De Moor, T. (2023). *Shakeholder society? Social enterprises, citizens and collective action in the community economy*. Erasmus Research Institute of Management.
- Fians, G. (2022, 18 maart). Prefigurative politics. *Open Encyclopedia of Anthropology*. Geraadpleegd op 16 november 2023, van www.anthroencyclopedia.com/entry/prefigurative-politics.
- Gast, W.-J. de, & Wijnperle, D. (september 2022). *Vrijwillige inzet als daad van verzet*. Ongepubliceerd. nomadetrainingenadvies.nl/wp-content/uploads/2022/10/Vrijwillige-inzet-als-daad-van-verzet-def.pdf.
- Gibson-Graham, J.K. (1993). "Waiting for the revolution, or how to smash capitalism while working at home in your spare time." *Rethinking Marxism*, 6 (2), 10-24. <https://doi.org/10.1080/08935699308658052>
- Henriksen Skov, L., & Svedberg, L. (2010). Volunteering and Social Activism: Moving beyond the Traditional Divide. *Journal of Civil Society*, 6(2), 95-98. <https://doi.org/10.1080/17448689.2010.506365>
- Jupp, E. (2023). *Care, crisis and activism: The politics of everyday life*. Policy Press.
- Klomp, K. (2023). *De regenmaker. Een hoopvol toekomstverhaal*. Hogeschool Rotterdam. www.hogeschoolrotterdam.nl/newsitem/kinderboek-kees-koo-over-betekenis-economie-hoe-een-klein-vogeltje-een-bosbrand-blust/442451
- Koolen-Maas, S. A., Meijs, L. C. P. M., van Overbeeke, P. S. M., & Brudney, J. L. (2023). Rethinking Volunteering as a Natural Resource: A Conceptual Typology. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 52(1_suppl), 353S-377S. <https://doi.org/10.1177/08997640221127947>
- Koop, Y. (2022, 29 januari). Elfstedentocht | Breien voor klimaatverandering | Krant van de Aarde. *Krant van de Aarde*. Geraadpleegd op 16 november 2023, van www.krantvandeearde.nl/elfstedentocht-breien-voor-klimaatverandering.

- Polak, N. P. (2018, 20 mei). Je hoeft je niet vast te ketenen aan een hijskraan: Activisme is voor iedereen. *De Correspondent*. Geraadpleegd op 8 november 2023, van decorrespondent.nl/8284/je-hoeft-je-niet-vast-te-ketenen-aan-een-hijskraan-activisme-is-voor-iedereen.
- Roelvink, G. (2010). "Collective action and the politics of affect." *Emotion, Space and Society* 3.2, 111-118.
- Rovers, E. (2018). *Practivisme: Een handboek voor heimelijke rebellen*. Prometheus.
- Sinatti, G. (2019). Humanitarianism as politics: Civil support initiatives for migrants in Milan's Hub. *Social Inclusion*, 7(2), 139–148.
- Snijders, J. en W. Oerlemans (2023). *Austerlitz doet het zelf. Hoe een dorp zijn zorg regelde*. Uitgeverij SWP.
- Inka Stock. (2019). Buddy Schemes between Refugees and Volunteers in Germany: Transformative Potential in an Unequal Relationship? *Social Inclusion*, 7(2), 128-138. <https://doi.org/10.17645/si.v7i2.2041>.
- Van Dyk, S., Dowling, E., & Haubner, T. (2016). Für ein rebellisches Engagement [For a rebellious engagement]. *Blätter Für Deutsche und Internationale Politik*, 2, 37–40.
- Verloo, M. (1992). *Macht en gender in sociale bewegingen. Over de participatie van vrouwen in bewonersorganisaties*. Katholieke Universiteit Nijmegen.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken